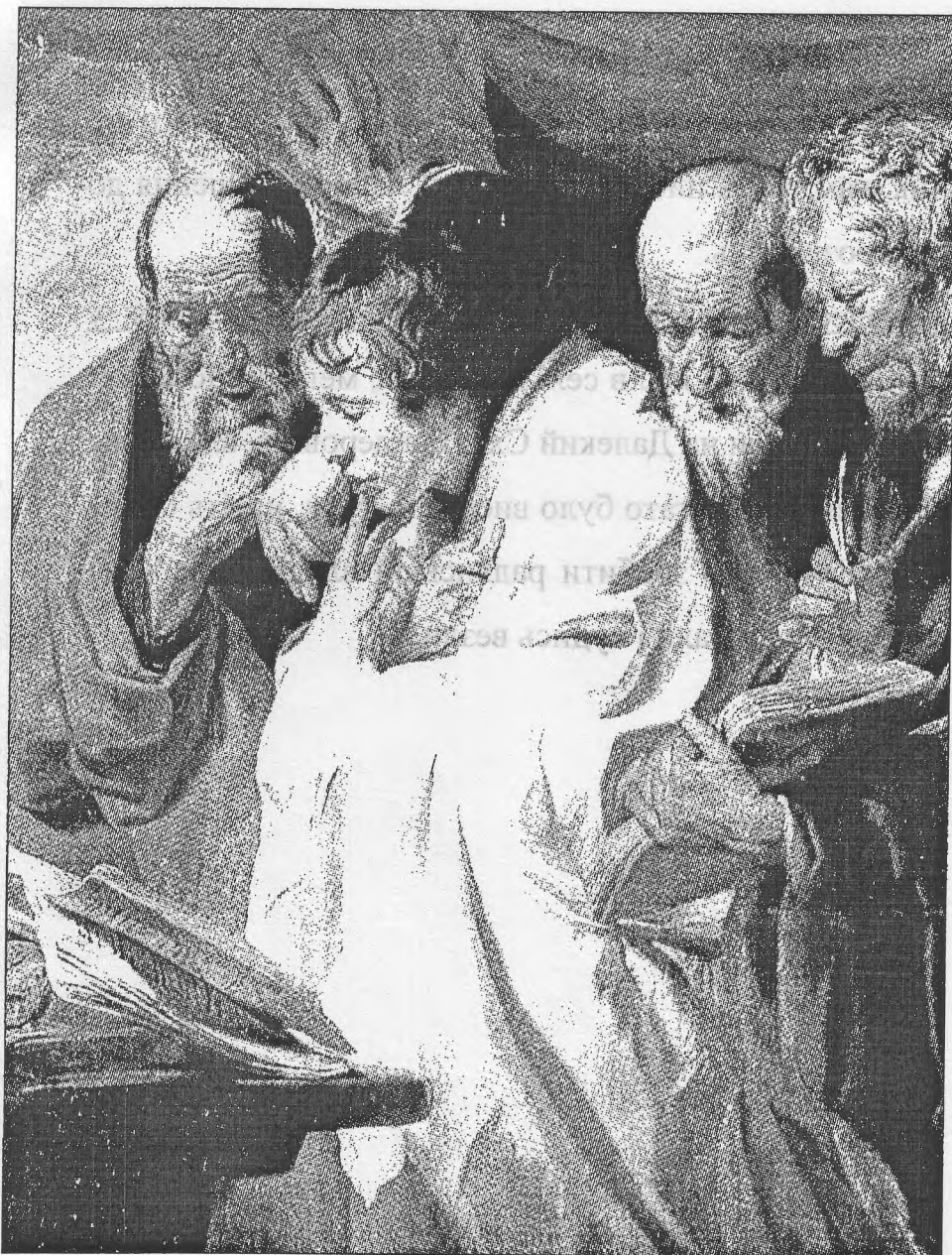

Розділ 9

Історик наодинці з власним текстом: кожен пише, як він дише

Не втаємничені в секрети нашого ремесла вважають, що коли історик не підлаштовуватиме свій опис під кон'юнктуру (себто «писатиме правду»), то решта додасться сама собою. Канон «правдивості», як уже згадувалося в першому розділі цієї книжки, було сформульовано ще в Античності – у Цицероновому «першому законі історії»: історик не сміє оповідати нічого, крім правди. Згідно з Тацитовим доповненням, «правдивий» історик має забути власні симпатії чи антипатії, пишучи «без гніву та пересад», а Лукіан із Самосати, як ми пам'ятаємо, випередив на півтора тисячоліття Леопольда фон Ранке, категорично ствердивши, що одиноким завданням історика – це «розповісти все, як воно було насправді».

До того самого на початку XVIII ст. вперше в Україні закликав києво-могилянських студентів класу риторики Теофан Прокопович («Якщо йде бій – історик повинен стояти посередині, нехай не надає переваги ні друзям, ні пристрасті»), а першому офіційному історіографу Російської імперії, вченому німцю Гергардові Фридриху Мюлеру (1705–1783), належить перефразована з того-таки Лукіана сентенція: «Історик має здаватися людиною без вітчизни, без віри, без госу-

даря». Про те саме твердить і пізніша Гегелева метафора: історик, який описує війну, мусить бути водночас і самою війною, й обома протиборчими сторонами. Тож спробуймо далі розглянути, наскільки здійснення ця двохтисячолітня, а отже майже вічна, вимога – слідувати «сяйву Правди» (*splendor Veritatis*).

Чи вдасться бути одночасно і війною, й обома протиборчими сторонами?

Перші сумніви щодо можливості безстороннього історіописання виникли аж в останній третині XIX ст., і що прикметно – у середовищі науковців Пруссії, яка 1871 р. зреанімувала навколо себе Німецьку імперію. Перейняті патріотичним ентузіазмом пруські історики ставили за мету обґрунтувати переваги державного об'єднання «німецької нації» під орудою саме Пруссії. Виправдовуючи політичну заангажованість своїх праць, один із найпомітніших істориків малонімецької школи, берлінець Гайнрих фон Трайчке, писав:

З тих часів, як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик називав-

74. Теофан Прокопович.

Мідьорит роботи

невідомого художника, 1760 р.

ся безпартійним тільки в одному випадку – коли він лежав у труні.

Малонімецька школа справила великий вплив на Краківську консервативну школу, в надрах якої, як пам'ятаємо, на зламі XIX–XX ст. спалахнув неоромантичний струмінь історіографії, що свідомо й послідовно відкинув вимогу «байдужої» безсторонності, наполягаючи на виховній місії історика та на його праві (ба навіть обов'язку) конструювати героїчні символи для утвердження «бадьорого духу» свого народу.

Як змагалися на межі XIX–XX ст. дві течії – позитивістський об'єктивізм й усвідомлене заангажування, що пе-

регукувалося з романтичним уявленням про значущість «суду історії», добре видно з цитованого повище юнацького щоденника Михайла Грушевського за 1890–1891 рр. А тепер порівняймо ці молодіжні сумніви з пізнішою позицією Грушевського-політика (й зрілого науковця), висловленою у брошурі *«На порозі нової України»* (1917 р.). Історія, пише він, є

неустанною оцінкою, власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з *становища сучасного моменту*, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог... [курсив мій. – Н. Я.]

У міжвоєнний період політично заангажований курс, заданий малонімецькою та неоромантичною історіографіями, дістав логічний розвиток в історіографіях країн, де запанував тоталітарний режим (а надто в СРСР і Німеччині), а також у новостворених на околицях Російської й Австрійської імперій державах, що гарячково надолужували «науку державотворення», себто конструювання національних і державницьких ідеологій (тут особливо прикметними є сербська, хорватська та румунська історіографії). Втім, за найвиразніший приклад історичної науки, в якій політично-ідеологічну домінанту не тільки не намагалися приховати, а навіть вважали предметом особливих гордощів (гасло «партійности історика»), може правити радянська історіографія. Адже саме тут ця хвороба протривала найдовше, і навіть коли партійна цензура почала

слабнути, істориків і далі вважали «бійцями ідеологічного фронту». Рецидиви історії, що – вже не з примусу, а з «покликання» – конче служить якійсь «високій меті» (наприклад, національній ідеї, потребам державотворення чи обґрунтуванню поточної політики), можемо спостерігати й у нинішній українській історіографії. З одного боку, це, поза сумнівом, є відгомонам радянського типу історіописання, а з другого – анахронічним сприйняттям історії як «вчительки життя», себто плутаниною між дидактичними (шкільними) й дослідницькими завданнями історика. Те й те не дивуватиме нас, коли згадаємо, що радянську гуманістику було відрубано від західної власне в той момент, коли там почалося кардинальне переосмислення поглядів на пізнавальні можливості й «територію дії» історика.

Щодо тієї частини західної науки, якій пощастило лишитися осторонь обслуговування політичних режимів, то тут ранкіянський «наївний реалізм» і позитивістський імператив «абсолютної об'єктивності» заступило дещо м'якше гасло «не судити, а розуміти» (це логічно випливало з визнання того, що висновки історика наперед суб'єктивні, тому, досліджуючи минуле, він мусить опиратися спокусі служити будь-чому, окрім самої історії).

Сьогодні – згідно з правилами доброго тону науки – історичне знання воліє стояти осторонь політики, себто бути суто академічним і неупередженим. Теоретично беручи, годі висунути якесь заперечення проти цього ідеалу, але реальний стан речей набагато проб-

лематичніший. Нікому досі не вдалося винайти спосіб відгородити науковця від самого себе – обставин життя, зв'язків (усвідомлюваних чи й ні) зі своїм соціальним середовищем, системою вартостей і суспільним статусом або від звичайної громадянської активності. Як слушно завважив Едвард Саїд в «Орієнталізмі»:

Жодне знання, здобуте в гуманітарних науках, ніколи не зможе знехтувати або обминути увагою те, що його автор як людський суб'єкт перебуває у полоні власних обставин. Немає ані найменшого сумніву, що тексти існують тільки в контекстах, [...] що тиск умовностей, прецедентів та риторичних стилів зумовлює принцип «творчості», згідно з яким автор формує створювані ним речі «зі свого чистого розуму».

«Позаджерельне знання», або Тиранія «влади дефініцій»

Сукупність «чинників тиску» на свідомість історика подеколи іронічно називають «позаджерельним знанням». Різноманітні варіації такого «напередзнання», котре задає напрям поглядів історика на минуле, ми й спробуємо тут розглянути, розпочавши з «найсильнішого» засобу, що його Мішель Фуко назвав свого часу «владою дефініцій».

«Владу дефініцій» породжує, за Фуко, «настановчий дискурс» – комунікативний згусток, що забезпечує принцип обміну думками на користь наперед установлених орієнтирів, істин чи аксіом. У царині сприйняття

минулого «настановчий дискурс» може сформувати такий образ історії, зумовлений політичною, соціальною чи релігійною потребами, що в ньому всі альтернативні варіанти та бічні лінії відтято, а нормативну схему спрепаровано й відселектовано з погляду так званої «історії переможців». Своєю чергою, цей образ щораз більше обростає «об'єктивним» знанням про визначальні події та постаті, позитивних героїв, історичні здобутки/кривди тощо.

Найдієвішим засобом «регулювання історії» через настановчий дискурс є так звана меморативна політика, себто закріплення «історичної пам'яті» в назвах вулиць і площ, монументах, вшануваннях визнаних у певній спільноті святощів, обходах відповідних дат чи ювілеїв тощо. Адже й справді, ці речі є найбезпосереднішим рупором «влади над минулим», бо день у день висвітлюють символічні постаті чи

події саме так, як вимагає потреба «влади», – щось виопуклюючи, а щось «забуваючи». Пріоритет у винайденні «політики пам'яті» належить іще Великій Французькій революції: 1793 р. депутати Національних зборів зажадали перейменувати паризькі вулиці та площі «відповідно до республіканських цінностей»; тоді ж було запроваджено «республіканський рік», себто нові назви для всіх місяців, а в перебігу боротьби з опонентом революції – Церквою – нищили старовинне храмове начиння та реліквії (наприклад, на Монетний двір передали навіть срібну раку з мощами покровительки Парижа св. Женев'єви).

По приклади новітнього застосування досвіду полум'яних французьких революціонерів не треба далеко ходити. Приміром, анексувавши по Другій світовій війні Східну Прусію (нині Калінінградська область Росій-

75. Мішель Фуко і Жан-Поль Сартр на студентській демонстрації.
Фото поч. 1970-х рр.

ської Федерації), радянська влада заходила так ретельно «вилучати» Прусію з історичної пам'яті, що було перейменовано всі без винятку населені пункти: Кенігсберг став Калінінградом, Кревбург дістав назву Славське, Фридланд – Правдинськ, Бранденбург – Ушаково, Аленбург – Дружба і т. ін. Подібно ж і старі кримськотатарські назви в Криму після депортації кримських татар заступили всілякі «Піонерські», «Привітні» тощо. Врешті, просто на наших очах упродовж 1990-х хвиля перейменувань перекотилася цілою Україною. Наскільки масштабними можуть бути «бої за пам'ять», показує приклад Львова: за підрахунками Ярослава Грицака, між 1939–1969 рр., себто за часи радянського «освоєння» міста, було перейменовано до 90% вулиць, а створена 1990 р. експертна група при міськраді, своєю чергою, повернула старі чи надала нові назви більшій частині перейменованого.

Таке саме «регулятивне» навантаження несуть і пам'ятники, а надто ті, де сама композиція утверджує офіційну «ідею історії». Скажімо, коли 1862 р. святкували – за літописною згадкою про «прикликання варягів» – тисячоліття російської держави, у Великому Новгороді було урочисто відкрито помпезний монумент Тисячоліття Росії, що напрочуд точно ілюстрував офіційну версію російської історії (до речі, цей монумент створив Михайл Мікешин, автор пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві). Три яруси монумента відображали усталені впродовж 1840–1850-х рр. три ідео-

логічні засади Російської імперії – православ'я, самодержавство та народність. На верхньому ярусі янгол («православ'я») благословляв жінку-Росію, на середньому кілька скульптурних груп представляли становлення монархії («самодержавство»), на нижньому – юрба персонажів, зокрема простолудинів, уособлювала «народність».

Не менш яскравий настановчий дискурс «належного» сприйняття німецької історії бачимо у спорудженому 1896 р. на горі Кіфгойзер помпезному монументі на честь кайзера відновленої 1871 р. імперії Вільгельма I, про що вже згадувалося (див. ілюстрацію на с. 153). У підніжжя башти, що увінчувала багатоярусну композицію, вмонтовано величну постать імператора старої імперії Фридриха Барбароси: його увічнення на «непохитній стіні» (der feste Wall), як згодом назвуть монумент, власне й символізувало обіцяне романтичною легендою «пробудження» нації. Ще одним взірцем історико-ідеологічного повчання може служити багатофігурна композиція у підніжжі радянського пам'ятника Богданові Хмельницькому в Чигирині: тут бачимо повний іконостас тодішнього офіційного канону Хмельниччини як «селянсько-козацького повстання», спрямованого на «возз'єднання» з Росією: селян із косами, селянок, козаків, російських вояків і воєвод та ін. Врешті, підсумовуючи, варто нагадати про такий виразний приклад корегування «історичної пам'яті», як «війни пам'ятників», що перекочувалися Європою впродовж

76. Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Чигирині. 1973, 1982 рр.

цілого ХХ ст., а на теренах колишнього СРСР і країн «соціалістичного табору» не вщухають і досі.

Ще розлогішим полем маніпулювання історією є її свідомо *корекція на потребу дня* у тоталітарних державах. Таку невпинну «переробку історії» у стінах спеціально створеного «Міністерства правди» блискуче висміяв Джордж Орвел у романі «1984», а дотепний радянський анекдот із серії так званого «вірменського радіо» на

запитання: «Чи можна передбачити майбутнє?» відповідав: «Авжеж, кожна радянська людина знає майбутнє. Гірше з минулим, бо його постійно змінюють». Зокрема, десятки й десятки таких «уточнень», внесених до «історичної пам'яті» громадян, поміж них, хоч-не-хоч, істориків, подають радянські практики. Деякі з них торували собі шлях через поступову модифікацію офіційної версії історії – саме так, наприклад, в українську історіографію та масову свідомість запроваджувалося поняття «возз'єднання з братнім російським народом», остаточно санкціоноване як канонічне спеціальною директивою («Тезами») ЦК КПРС аж напередодні святкування 300-річчя Переяславської ради 1954 р. Деякі ж «уточнення» являли собою блискавичний відгук на політичні потреби, і тоді, скажімо, у 1938–1941 рр. ординарну прикордонну сутичку князя Александра Невського з німецькими рицарями під Псковом підносили до рангу «найбільшої битви раннього Середньовіччя», що, мовляв, «уперше в світовій історії поклала край грабіжницькому німецькому просуванню на схід», – ясно, з метою підготувати радянський народ до війни з гітлерівською Німеччиною. За ще один приклад «уточнення правди» може правити започаткована наприкінці 1940-х кампанією боротьби з «безридними космополітами» загострена неґація Заходу: її мусили відтворювати під тиском цензури (чи самоцензури) автори всіх без винятку гуманітарних досліджень – із подієвої історії, історії культури, етнології то-

що. Приховані та явні випадки проти «Європи» подибуємо у безлічі текстів 1950-х рр., як-от в *«Історії української літератури»* 1954 р., де наголошено, що Григорій Сковорода буцімто «засуджував плазування перед іноземщиною... схиляння перед зовнішньою культурою закордону».

Сказане не означає, що «влада дефініцій» є цариною самої лише офіційної історії, яку «замовляє» держава. Наприклад, у Російській імперії не існувало органу на кшталт відділу науки ЦК КПРС, що дослівно диктував фахівцям канон розуміння/описування історії, але це не завадило цілком поважним науковцям тлумачити поділи Речі Посполитої як виправдану «польською анархією» акцію, придушення опору кавказьких народів – як «добровільне приєднання» задля їхнього ж блага, а минуле України та Білоруси – як безпросвітне страждання під «польсько-католицьким ярмом» аж до закономірного й історично справедливого «возз'єднання» з братньою православною Росією. Але годі з Росією, по приклади можна піти деінде – бодай і в напозір незалежну «нову» французьку історіографію, що про неї багато мовилося в одному з попередніх розділів. Її ліву, популістську та марксистську підкладку добре видно не тільки із захоплення «масовими» явищами та процесами, а й із прорадянської (точніше проросійської) налаштованості – симпатій до країни, де, як висловився 1965 р. один із істориків, «вершиться новий [марксистський] досвід людства».

Виштовхай політику в двері, то вона повернеться через вікно. Адже тим самим проявом «влади дефініцій» можна вважати домінацію «розлитих у повітрі» світоглядних ідей, доктрин і тенденцій, що на той чи той момент панують над культурою. Сьогодні, наприклад, це культ демократії й громадянського суспільства та ліберальні цінності: права особи, права меншин, віросповідна толерантність, культ особистості, плюралізм ідеологій, мультикультуралізм тощо.

«Влада дефініцій» не тільки диктує ракурс сприйняття минулого, а й породжує *«ілюзію важливості»* в історії. Це найліпше видно на прикладі історичних синтезів. Скажімо, якась умовна синтеза обсягом 300–400 с. під заголовком «Історія такої-то країни», ясна річ, не може охопити всього, що в тій країні відбувалося впродовж століть. Отже, в дію вступає певна неписана конвенція стосовно того, що слід, а чого не слід уміщувати в такій книжці. Ця конвенція може з плином часу змінюватися (наприклад, коштом випуклення подієвої, соціальної чи економічної історії), але в кожному з випадків історик обиратиме ті епізоди, що їх вважають важливими й актуальними або що їх вважає особливо значущими він сам. Те саме можна сказати й про «вибір початків» власної історії; Олексій Толочко дотепно порівнює це з мандрівкою від гирла великої річки до її витоків:

Відкриття витoku здається лише справою технічною – правильно організованої експедиції. Та, піднімаючись річкою вгору, мандрівник

з'ясовує, що географія не є самоочевидною. Перша ж ліпша притока ставить його перед вибором: що вважати головним руслом? Що більше розгалужень зустрічає мандрівник, то більшу кількість дилем йому доводиться вирішувати: звернути праворуч чи ліворуч? Що ближче до витоків, то вибір стає рівноціннішим, і мандрівник зрештою проголошує головним руслом саме те, яке обрав. Ті, якими знехтував, він називає другорядними притоками. Визначення витoku стає справою не фактичної географії, а суб'єктивного рішення й суспільної конвенції.

З другого боку, «ілюзія важливості» є безпосереднім поштовхом до періодизації історії, коли ті чи ті явища або події тлумачать як «ключові» – здатні поділяти цілу історію на засадничо відмінні періоди. Узвичаєна періодизація, своєю чергою, накладає відбиток на спосіб мислення історика, бо починає функціонувати «автономно», сприймаючись як певна об'єктивна даність й уможливаючи те, що Кльод Леві-Строс називав «хронологічним кодуванням». В українському випадку за виразний приклад можна взяти таку усталену періодизаційну цезуру, як козацька революція 1648–1657 рр., спроектована на всі сфери життя – освіту, мalarство, історію книги тощо. В підсумку «сила» цього періодизаційного фетиша не лише zdeформувала уявлення про перебіг культурних процесів, а й призвела до того, що майже на півтора століття з історії вилучено було більшу частина української території.

«Позаджерельне знання», або Тиск стандартів і стереотипів

Окрім «влади дефініцій», на історика чатує тиск стандартизації і культурної стерeотипізації, що панує в інформаційно розвинуту світі – наприклад, описування історії за певними «престижними», взірцевими схемами школи або течії, яка в той чи той момент диктує «високу моду». Ми, зокрема, можемо це побачити, спостерігаючи, як затоплювали західну, а з 1990-х уже й українську історіографію почергові хвилі інтересу до ментальності (під впливом спільноти «Анналів»), історії повсякдення (під впливом німецької *Alltagsgeschichte*), гендерних студій (під впливом американського феміністичного руху та відповідної історіографії), мікроісторії (під впливом італійської *microstoria*) тощо.

Не останню роль у формуванні позицій конкретного історика відіграє також стереотипна сукупність репрезентативних образів, що постали в тій культурній традиції, яку він представляє. Сучасна історіографія заходила активно деконструювати такі образи, простежуючи, як і коли виникали та поширювалися ці свого роду «стандарти» мислення. За взірцевий приклад таких досліджень може правити вже не раз згадана книжка Едварда Саїда «Орієнталізм», присвячена формуванню в європейській свідомості стереотипних ознак «Сходу». Цими сюжетами займається дослідницький напрям ментальної картографії, про який ішлося раніше, а також національні й постколоніальні студії та історія уявлень.

*Ще раз «позаджерельне
знання»: зворотня проєкція
сучасного на минуле*

Врешті, історики зазвичай важко зовсім уникнути зворотньої проєкції сучасності на минуле — наприклад, сприйняття власного народу в середньовічну та ранньомодерну добу через призму етнічної, політичної чи культурної однорідності, насправді «сконструйованої» в ХІХ–ХХ ст. Цьому чималою мірою сприяє й те, що італійський філософ та історик Джамбатиста Віко ще в 1725 р. назвав «зарозумілістю націй», завваживши, що кожен народ, звертаючись до свого минулого, волить змальовувати його у привабливих тонах, а невдачі й поразки відсувати на задній план. Протилежним полюсом «зарозумілої» історії є так звана «історія-мартирологія» — з наполегливим наголошенням власної обділеності історичною долею: провину за це

покладають, як правило, на якусь ворожу силу, що псувала «нашу історію» — «лихих сусідів», внутрішніх «зрадників» тощо. Тим історії-мартирології, що за головний сюжет добирає «наше мучеництво», властивий переважно «скридженим» народам; як іронічно сказав котрийсь із польських інтелектуалів-дотепників: «Наша історія сповнена трагедій і поразок. Боже, не допусти, щоб мій народ упав від цього в пиху!».

На завершення варто нагадати й про акцентовані Робіном Колінгвудом «оптичні ілюзії» в описанні «світлих» і «темних» віків. Останні зазвичай постають в описах істориків як періоди занепаду — така собі зала чекання на прихід чергового потяга історії (руський літописець позначав ці «паузи в історії» кумедною формулою «ничтоже бысть»). Насправді, як підкреслює Колінгвуд, цей розподіл є не чим іншим, як розподілом нашого знання. Кожен часовий фрагмент, що про нього

77. Петро Андрусів.
Я підю.
Гравюра 1964 р.

го дійшла більш-менш докладна інформація, постає як період блискучого розквіту, хоча насправді «розквітом» є наше власне знання. Натомість «темні віки», про які історики відомо тільки те, що вони були, постають у його уяві – коштом ліпшої обізнаності з «ясними часами» – як безпросвітне скніння (саме ця оптична ілюзія заклала у XVIII ст. підвалини для ідеї прогресу).

Клопоти з хаосом одиничного

Історик, свідомий пасток свого фаху, звісно, намагається хоч якоюсь мірою зарадити собі з цією зливою перешкод або принаймні упіймати себе за руку, коли сам завважить надто помітний тиск того чи того чинника на власне сприйняття (що й відрізняє його від історика «наївного», який вірить у можливість стерильного знання: адже діагностувати хворобу – це вже почати лікування). Проте ще гірші небезпеки чатують на історика, коли він починає описувати минуле, себто зводити докупи у власному тексті ті розрізнені свідчення, що знайшов у джерелах (і вже більш-менш «розсортював», керуючись «позаджерельним знанням»). Адже самі по собі ті чи ті зблиски свідчень не оголосять нам, що є причиною, а що наслідком, що призведе в майбутньому до кардинальних змін, а що так і залишиться разовою пригодою. Як виглядає в джерелах цей «хаос одиничного», найліпше видно з хронік. Скажімо, укладач «Повісти минулих літ», пообіцявши «по поряд-

ку положити числа», пропускає в цьому «порядку» цілі пучки років, коли або нічого вартого уваги, на його думку, не сталося – «ничтоже бысть», або, може, й сталося, але він про це не знає, як ось тут:

У рік 866. Рушив Аскольд і Дір на греків... [центральну частину коротенької оповіді тут займає Влахернське чудо з ризою Богородиці].

У рік 867. [Запису немає – «ничтоже бысть»?].

У рік 868. Почав цесарствувати Василій.

У рік 869. Охрещена була вся земля Болгарська.

У рік 870. [Запису немає ні тут, ні в наступні роки аж до 878 р. – «ничтоже бысть»?].

У рік 879. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина Ігоря, бо той був дуже малий.

У рік 880. [Запису немає ні за цей, ні за 881 р. – «ничтоже бысть»?].

У рік 882. Вирушив Олег (у похід), узявши багато своїх воїв... [...] І прибули до гір київських... [...] І вбили вони Аскольда і Діра... [...] І сів Олег князюючи в Києві...

Для сучасного читача в цьому телеграфному переліку найважливішим є повідомлення про те, як «сів» у Києві Олег, бо це пов'язано з початком руської держави, але ця важливість впливає лише з нашого «напередзнання». Натомість середньовічний літописець не шукав спільного змісту в нанизаних один за одним розрізнених епізодах, а Влахернське чудо – як маніфестація божественної присутності в людських діяннях – мало бу-

ти для нього набагато грандіознішою подією, ніж самі ці діяння.

Процедуру надання значущості тому чи тому частковому епізодові, до якого «прив'язуватиметься» ціла конструкція, Гейден Вайт описує через таку виразну формулу: коли позначити шерег засвідчених джерелами епізодів як *a, b, c, d, e ... n*, то після надання котромусь із них причинної значущості той самий шерег постане у вигляді довгої низки модифікацій, де оповідь у кожному з випадків буде організовано довкола «важливого» епізоду:

A, b, c, d, e ... n

a, B, c, d, e ... n

a, b, C, d, e ... n

a, b, c, D, e ... n тощо.

У який же спосіб відбувається надання такої причинної значущості, себто чим керується історик, коли, описуючи минуле, обирає за «головний» якийсь один епізод чи кілька схожих із-поміж багатьох? Тут на арену переможно виступають одразу чотири знаряддя «зв'язування» часткового та мінливого в певну цілість. Найвищу, сказати б, теоретичну сходинку в їхній ієрархії посідає наперед задана пояснювальна схема «сенсу історії», а нижчі, вже суто робочі, – зв'язкові поняття (або «зв'язувальний концепт» [colligatory concept]), моделі та метафори. Пояснювальні схеми домодерної історіографії ми вже обговорювали – це античний кругобіг часів і християнське Провидіння Господнє. За Романтизму Провидіння поступилося німецькій «ідеї історії» («історизмові»), згідно з якою кожне масштабне явище містить у

собі закладену Богом внутрішню сутність, що може варіювати та набувати певних мутацій у часі, але своєї природи («внутрішньої правди») не міняє. В другій половині XIX ст. цю, як її називали опоненти, «німецьку метафізику» потіснив позитивізм – із його впевненістю в закономірному та неухильному поступі людства (про це теж докладно вже йшлося). Але й позитивізму судилося не надто довге життя. Впродовж першої чверти XX ст. його впевнено потіснив структуралізм, застосовувавши інакші способи синтезувати в єдиному поясненні різнорідні «факти» минулого. Як – піде мова далі.

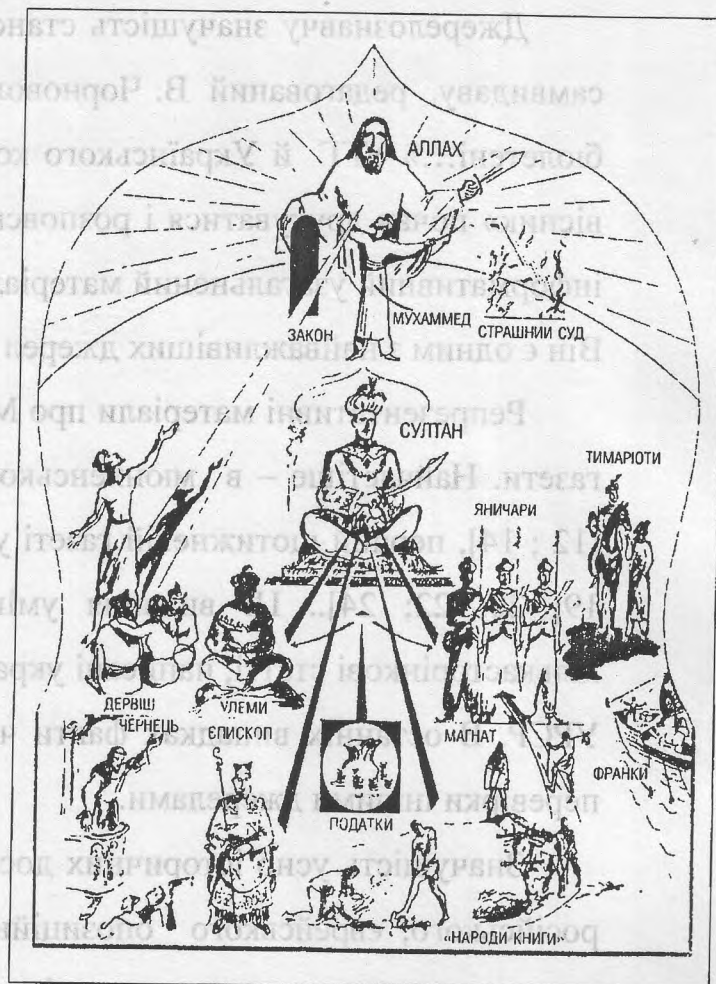
*«Структура» – віртуальний
помічник історика у двобой
з одиничним*

Уподібнення певного феномену минулого до нібито наділеної внутрішньою цілістю структури спирається на філософсько-методологічний засновок, згідно з яким будь-яке явище дійсності є системою, що її утворюють простіші елементи. Отже, за основу історичного пояснення взято погляд на всі конкретні феномени (події, явища, вчинки людей тощо) як на складники уявної системи (структури). За дотепним висловом Антуана Про, досліджуваний феномен опиняється «в самому центрі структури – як дріжджі в тісті або як хрбак у яблуку». Серед багатьох «структуралізмів», себто способів моделювання «структур», що перекочувалися через історичну думку впродовж XX ст., найуживанішими, за

спостереженням дослідників, є три концепції:

- марксистська, де центроутворювальну роль відіграє ідея «базису й надбудови», і то «базис» потрактовано як економічну основу суспільного буття, а «надбудову» отождено з широко витлумаченою культурою;
- функціоналістська, де поняття «структури» співвідносять із різноманітними соціальними інститутами – державою, правничою системою, родиною тощо, а «функцією» кожного з цих елементів вважають підтримання структури в тому порядку, що його один із основоположників функціоналізму, видатний німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920), називав «раціональною цілістю»;
- культурно-антропологічна, започаткована Кльодом Леві-Стросом і розвинута у працях Роляна Барта та Мішеля Фуко. В основу цього підходу, особливо популярного серед французьких істориків 1950–1960-х, лягли Леві-Стросові погляди, обґрунтовані в нині вже класичній праці «*Anthropologie structurale*» («Структурна антропологія», 1958 р.).

Про марксизм як велику пояснювальну схему, що розглядає всі зміни в історії через призму економічних чинників і класового протистояння, вже йшлося у розділі, присвяченому історіописанню доби позитивізму. Що ж до функціоналізму, який інколи називають «буржуазною відповіддю» Марксу, то він спирається на засновок про те, що всі без

78. Структура Османської імперії
(за Вільямом Мак-Нілом)

винятку «дійсні» аспекти соціального життя – економіка, політика, правнича система, Церква, чинні приписи моралі, соціальні перегородки – утворюють суцільний комплекс, де кожен елемент виконує призначену йому функцію, забезпечуючи раціональну життєдіяльність суспільства загалом. Як пише в своїй праці «Соціологія» Ентоні Гіденс, посилаючись на одного з «батьків» функціоналізму, Еміля Дюркгайма:

Щоби дослідити такий орган тіла, як серце, ми маємо показати, як він співвідноситься з іншими частинами тіла. Перекачуючи кров по всьому тілу, серце відіграє життєво важ-

ливу роль у підтриманні життєдіяльності організму. Подібно й аналіз функції соціального інституту означає демонстрацію його ролі в підтриманні існування суспільства.

Уточнену версію функціоналістського пояснення запропонував Кльод Леві-Строс. На його думку, в забезпеченні «соціального порядку», себто функціонуванні суспільства, беруть участь не лише «дійсні», об'єктивно наявні елементи, але й «мислимі» – міти, уявлення, вірування, ідеології. Отже, соціальні структури – це не лише емпірична реальність, а й модель, яку дослідник створює сам, поєднуючи «дійсні» та «мислимі» елементи в певну цілість. У такий спосіб він дістає шанс виявити те, що вважає найсуттєвішим, а запропонованим модель виступає, власне, як пояснювальна схема. Виразним прикладом застосування таких схем-моделей може, зокрема, служити популярне в 1960-х рр. дослідження ментальностей. Адже ментальність, по суті, тлумачили як систему, складену з тісно пов'язаних між собою елементів: певних уявлень про світ («мислимого») та відповідних цим уявленням поведінкових рефлексій («дійсного»). В соціоекономічній історії класичним взірцем структуралістського зіставлення «дійсного/мислимого» є три рівні просторово-часової структури, що ними оперує у згадуваних вище працях Фернан Бродель, – географічний «час довгого тривання», «соціальний час» та «індивідуальний час». У сфері культурних студій одним із яскравих взірців структуралістського підходу є розвідка французького теоретика-культуролога Роляна Барта «Mythologies»

(«Мітології», 1957 р.), присвячена аналізу способів, за посередництва яких продукується структура культурних «кодів», що відповідають ідеології та економічним потребам масової культури – у світі моди, рекламі, спортивних видовищах тощо. Великої популярності зажив культурно-антропологічний структуралізм і серед істориків давніх мітологій, які займаються вичленуванням і зіставленням повторюваних сюжетів, мотивів чи символів, що відбивають уявлення про створення/розвиток світу, про запровадження певних культурних навичок і релігійних культів тощо.

Як бачимо, всі три розглянуті концепції відштовхуються від погляду на суспільство як на цілісну одиницю з певними «потребами», «цілями» чи уявленнями, що детермінують плин історії, хоча насправді ті поняття можна наповнити реальним змістом тільки співвідносячи їх із учинками конкретних осіб.

Власне таке уточнення в поняття структури було привнесене разом із так званім «відкриттям індивіда». Вважаючи справжнім «актором» історії не деперсоналізоване суспільство, а конкретну людину, що керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх цілей, прибічники такого підходу висувують на перший план взаємодію властивих певному суспільству норм із одиничним досвідом – конкретними вчинками, формами поведінки, деклараціями світовідчуття тощо. Фрагментованість, множинність і мінливість суспільства, яку увиразнює такий аналіз, перетворює його на рухливу та відкриту систему, де зміни, за висловом одного з лідерів мікроісторії Джовані Леві, «відбувають-

ся через нескінченність стратегій вибору, які діють усередині незбігів суперечливих нормативних систем». На структуралістськи зорієнтовані дослідження, що наполягали на плинності системотворчих значень й дістали назву *постструктуралізму*, великий вплив справили праці Мішеля Фуко, зокрема «*L'archéologie du savoir*» («Археологія знання», 1969 р.). Власне, Фуко увів до широкого обігу засадниче для постструктуралістів поняття *дискурсу* як сукупності мовних тверджень, досвіду, що їм передував, і способів концептуалізації світу з урахуванням культурного, соціального чи політичного контексту (наприклад, у «дискурсі влади»). Відштовхуючися від засновку про те, що «мова творить реальність», постструктуралісти розглядають кожне писемне джерело («текст») як структуру з багатьох елементів-частин (сміслових «кодів»), організованих за певними принципами послідовності, внутрішньої ієрархії та взаємодоповнюваності – «засадами кодування». Дослідження тексту полягає в тому, щоби вичленувати окремі значеннєві одиниці та принципи їхнього поєднання у цілість, що й дасть ключ для розуміння змістової суті, а отже – пояснення описуваного явища.

Зв'язкові поняття

Повертаючись від теоретичних пояснювальних схем до «робочих знарядь» історика, розпочнемо з так званих зв'язкових понять. До них можна зарахувати абстрактні історіографічні терміни, яким у дійсності не відповідає жоден фізично наявний об'єкт,

а тим часом вони викликають стійкі асоціації із щонайширшим колом явищ і подій. За найвиразніший приклад тут можна взяти поняття «Ренесанс», яке увібрало в себе і мистецький стиль, і переосмислення місця людини в світі, і народження друкарства, й освоєння античної спадщини, і гуманізацію культури, і творчість великих особистостей, і демонополізацію впливу Церкви на світогляд людини. Як бачимо, поняття «Ренесанс», власне, «з'єднує» під одним дахом ті різні феномени минулого, яким, за усталеною поміж істориків конвенцією, притаманна певна внутрішня спорідненість. У такий спосіб «Ренесанс», як і будь-яке інше зв'язкове поняття, перетворюється на свого роду «якір», що до нього історик завжди може «прикріпити» ще одну деталь, знайдену в досліджуваній ділянці. Скажімо, коли йдеться про Реформацію, Просвітництво чи Романтизм, історик уже «наперед знає», за якими генеральними параметрами ці культурно-історичні епохи відрізнялися одна від одної, тож, описуючи часткові епізоди з життя XVI, XVIII чи початку XIX ст., уже використає певні мисленнєві заділи для пояснення мотивів, що керували його героями.

Наведеними прикладами, звісно, не обмежується «поле дії» зв'язкових понять. Таку саму роль виконують установлені в історіографії назви певних політичних чи соціокультурних явищ із масштабними наслідками. Скажімо, навряд чи є потреба коментувати поняття «Голодомор», «Холодна війна», «залізна завіса» або «перестройка» – в

свідомості кожного історика вони автоматично викличуть довгу низку асоціацій, що можуть бути «підверстані» до опису відповідних часткових епізодів, з цими поняттями пов'язаних.

Трапляється й таке, що зв'язкові поняття, запроваджені з суто технічною метою – звести до купи набір характеристик певного явища, роблять стрімку кар'єру, перетворюючись на самостійну модель вивчення набагато ширшого кола феноменів, ніж первісно передбачалося. Це, зокрема, сталося з поняттям «конфесіоналізація». Сформульоване у 1960-х рр. німецькими істориками (у формі «конфесійна епоха»), воно спершу охоплювало тільки спектр урухомлених Реформацією соціальних змін на німецьких землях між серединою XVI – серединою XVII століття. Проте вже невдовзі на черзі стали нові питання, що сукупно дістали назву проблеми «конфесіоналізації»: про співвідношення віросповідання та політичної влади в ранньомодерній Європі, про спільне в заходах дисциплінування пастви з боку реформованих й ортодоксальної Церков, врешті, про якнайглибші соціальні наслідки цих змін. Адже, як слушно констатував Гайнц Шилінг у праці *«Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648»* («Розлам і переворот. Німеччина в 1517–1648 рр.», 1998 р.):

Ця конфесіоналізація глибоко проникла у світський порядок, починаючи від держави і через громади та корпорації аж до родини. [...] Вона відкрила світським силам уплив на такі важливі сфери соціального життя, що перебували доти в компе-

тенції відділеної від держави Церкви, як шлюб і родина, школа, освіта, опіка над жебраками та хворими. В підсумку виникли нові параметри громадсько-збалансованого порядку, що стали передвісниками раціоналізму Нового часу. [...] Тим самим конфесіоналізація стала однією з тих фундаментальних передумов, які знаменували прихід Нового часу.

Увібравши цілий спектр соціорелігійних і соціокультурних проблем, поняття «конфесіоналізація» сьогодні, по суті, вже виступає як дослідницька модель у вивченні воєн і катаклізмів «тривожного XVII століття», і власне саме так його вжито у книжці Сергія Плохія *«Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні»* (2005 р.; переклад англomовної праці, що вийшла друком у 2001 р.).

Моделі – помічник історика в конструюванні смислових цілостей

Як щойно було зазначено, модель, або свого роду «ідеальний тип», служить каркасом для певних уже апробованих пояснень, до яких історик «припасовує» конкретну описувану ситуацію чи подію. Отже, модель можна окреслити як набір пов'язаних між собою ознак, чиї прояви історик «наперед знає», тому працює з джерелами не навромацки, а в пошуку відповідних потверджень чи спростувань. Дехто заперечує, що послуговується моделями, твердячи, ніби вивчає щось цілком конкретне. Насправді ж уникнути моделей майже неможливо, як

Мольеровому героєві годі не говорити прозою. Адже навіть коли нам не до вподоби слово «модель», то все одно досліджувані події/явища зліпляються у нашій свідомості до купи за певною сумою ознак, що їх ми «наперед знаємо», бо перед власним дослідженням прочитали розумні книжки, присвячені аналогічним чи схожим подіям/явищам.

Розгляньмо для прикладу одну з найпопулярніших у другій половині ХХ ст. моделей – модель модернізації. Поняття «модернізація» належить до тих успішних метафор, які, народившись у потрібний час на потрібному місці, практично від моменту появи перетворюються на модель описування/пояснення минулого. За приклад таких посестер «модернізації», які надовго задали історикам і напрям, і пояснювальний концепт, і тип відбору та інтерпретації джерел, можна згадати метафору «революції», що її запровадила французька історіографія ще в добу Романтизму, чи метафору «уявленої спільноти» (imagined community), яку 1983 р. ужив у першому виданні своєї праці Бенедикт Андерсон на позначення процесів націотворення і яка впевнено прижилася у сучасних студіях над націями та націоналізмами. Витоки моделі модернізації дослідники вбачають у Спенсеровій теорії еволюційного розвитку суспільства, себто в поступовому нагромадженні змін – на відміну від революції. З ідеями Спенсера перегукувалися погляди Еміля Дюркгайма та Макса Вебера. Хоча Вебер уникав слова «еволюція», але історію суспільства також

тлумачив як наслідок поступового й неухильного процесу творення дедалі складніших і деперсоналізованих («раціональних») форм суспільної організації – наприклад, у бюрократизації управління. Модель модернізації, зародившись серед соціологів як свого роду синтез поглядів Еміля Дюркгайма та Макса Вебера, упродовж 1960-х тріумфально завоювала серця істориків. Це сталося тим легше, що марксизм помалу втрачав рештки свого чару серед західних науковців, а модернізаційна пояснювальна схема виразно опонувала марксистській ідеї соціального конфлікту як єдиного «рушія» історії (саме так, зокрема, її зрозуміли й опікуни ідеологічної незайманості в СРСР, оголосивши «буржуазною теорією»).

Стрижнем модернізаційного підходу є синтезування минулого в певну цілість на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у «модерні», індустріальні. «Традиційне» та «новочасне» (модерне) суспільства, згідно з цією моделлю, протиставляються у таких аспектах:

1) Традиційна суспільна ієрархія спирається на походження, соціальна мобільність усередині такого суспільства низька. Натомість модерну ієрархію зіперто на кваліфікації та особистих здібностях індивіда, соціальна мобільність усередині такого суспільства висока. В першому випадку базовою одиницею виступає мала група – «спільнота» (Gemeinschaft), де всі усіх знають «обличчям в обличчя», досвід передається усно, а міжособистісні взаємини зумовлює звичай батьків і дідів

(«добра старовина»). В другому «спільноту» витісняє деперсоналізоване «суспільство» (Gesellschaft), де панує економічний розрахунок і договірні, знеособлені стосунки: в економічній сфері це набуває вигляду ринку, у владній – форми бюрократичного управління тощо (варто принагідно додати, що таку межу між традиційним і новочасним суспільством запровадив ще 1887 р. німецький соціолог Фердинанд Теніс у праці «Gemeinschaft und Gesellschaft»). Водночас малі групи починають організовуватися за іншим принципом – у формі товариств чи об'єднань за фаховими, політичними, релігійними й іншими інтересами, саме це і закладає підвалини громадянського суспільства.

2) Неоднакові форми суспільної організації знаходять прояв також у неоднаковому ставленні до змін. У традиційних суспільствах, де зміни нагромаджуються поволі, люди або сприймають їх вороже (як замах на «добру старовину»), або просто не помічають. У модерних суспільствах навіть неочікувані й раптові зміни сприймають позитивно, а інституції чи ідеї, що таким змінам опираються, розцінюють як застарілі (про таку модернізацію суспільства, як правило, сигналізує відмова ототожнювати «старовину» з добрим, а нове – з «поганим»).

3) Культура традиційних суспільств ірраціональна (магічна чи релігійна), культура модерних суспільств – раціональна (світська й наукова). Тож процес модернізації супроводжує секуляризація культури й освіти.

Модель модернізації була дуже інтенсивно розбудована у 1950–1960-х рр., ко-

ли обговорювалися її зміст, критерії, типи, рівні, фази, механізми та соціальні носії. Однак упродовж 1970-х фортсея захиталася: опоненти атакували концепт модернізації як такий, що ототожнює «модерність» винятково з типом розвитку індустріялізованих і урбанізованих суспільств Заходу, а отже, модернізаційна схема, що позиціонує себе як універсальна, насправді не охоплює інакших, ніж європейський, варіантів розвитку – скажімо, японського чи китайського.

Не зупиняючись на деталях скептичних сумнівів у достатній «типовості» ознак, які прийнято виділяти як «модерні», зазначу лише, що для істориків перехідної від Середньовіччя до Нового часу доби модель модернізації принесла неабияку користь. Адже власне в ході цих досліджень стала вповні очевидною «старомодність» та пізнавальна некоректність хронологічного рубежу між тим і другим, який для Європи звично маркували кінцем XV століття. Наприклад, задовго до «питомого терену» модернізаційних перетворень, що їх принесла з собою індустріялізація, було започатковано такі неодмінні складники функціонування «модерних» суспільств, як урбанізація, секуляризація, бюрократизація влади тощо. Ця обставина підштовхнула до виокремлення й «усамостійнення» періоду XVI–XVIII ст., на який припадає ціла низка соціальних і світоглядних мутацій – «військова революція», «друкарська революція», «освітня революція», оформлення нових владних доктрин, поява перших «національних» та абсолютистсь-

ких бюрократизованих держав тощо. Ця доба, що стала, сказати би, преамбулою модернізації, отримала назву ранньомодерної (зокрема, для України Іван Лисяк-Рудницький свого часу запропонував уважати хронологічними рамками ранньомодерної доби період від Люблінської унії 1569 р. до загибелі Гетьманату й поділів Речі Посполитої у 1780–1790-х рр.).

Оперуючи тим чи тим матеріалом, що асоціюється з модернізацією суспільства, історик уже «наперед знає», які прикмети про це свідчать. Скажімо, коли йдеться про «урбанізацію», що її вважають засадничим критерієм модернізаційних процесів, то слід зосереджувати увагу на збільшенні кількості міст і відповідних змінах, яких зазнає суспільство, як-от зміна структури розселення й виробничих занять; перебудова побуту та соціокультурних навичок на міських засадах; при звичаєння у містах до самоврядування, себто до іншого типу політичної ідентичності; поява нових форм солідарності і т. ін. Знайшовши в джерелах конкретні свідчення про такі зміни, історик може конструювати свою оповідь, «підверстуючи» їх під готову модель, де кожен епізод посяде своє місце — як ознака переходу від сільського, аграрного, до міського, індустріального суспільства.

Про що можуть розповісти уживані істориком метафори

Третім знаряддям «зв'язування» хаосу розрізнених фактів у певну цілість служить, як уже згадувалося, ме-

тафора (від грецького *metaphora* — перенесення, себто вживання якогось виразу у переносному значенні на підставі уявної схожості: «пішов дощ»). Метафора не є суто лінгвістичною прикрасою людського мовлення — її вважають фундаментальною ознакою свідомості, що уможливорює проектування одних форм людського досвіду на інші. Використовуючи ті чи ті установлені в практиці історіописання метафори, історик, з одного боку, «заощаджує час», себто звільняє себе від потреби щоразу вдаватися у широку аргументацію понять, якими оперує, а з другого — задає читачеві певний кут зору на описуване, оскільки цілий шерег окремих епізодів уподібнює до чогось сталого, одного й того самого. Адже часте вживання баналізує метафору, вона перестає сприйматися як фігура мовлення, перетворюючись на свого роду пояснювальний концепт, що його сам історик уже не контролює. Той факт, що багато усталених в історіографії метафор має за плечима дуже довгу (інколи, як ми далі побачимо, понад тисячолітню) традицію вживання, нахтовхує на думку, що йдеться про підставові сенси європейської культури, які Мірча Еліаде називав «символічними парадигмами культури». До таких усеохопних парадигм, які циркулюють як щось самоочевидне, належать передусім: а) неможливість для людини послідовно відмежувати себе від навколишнього світу, що знаходить прояв у так званих антропоморфних метафорах, себто уподібненні всіх явищ до людського організму та циклів життя людини, а та-

кож б) споглядання мінливості світу, передаване через метафори генези (початку) й еволюції (безперервного розвитку).

Витлумачені в такому сенсі, метафори з фігур образного мовлення, якими позірно можуть здатися, перетворюються на інтерпретаційну основу історії – засіб, за посередництва якого історик, сам про це не замислюючись, пояснює минуле. На власне таку функцію історіографічної метафори вказує і те, що поява нових чи ревізій старих метафор зазвичай сигналізує про певні культурні або світоглядні зміни. Далі ми до цього ще повернемося, а зараз коротко простежмо побутування двох найуживаніших метафоричних систем – уподібнення соціальних феноменів до людського організму та метафорику початку/розвитку.

Щодо першого – антропоморфного представлення соціального світу, зокрема держави та суспільства, – то на метафорику такого типу натрапляємо вже за еліністичної доби. Наприклад, у згадуваній праці Полібія, написаній близько 168 р. до н. е., державу уподібнено до людини: як і людина, держава послідовно переходить через юність, зрілість і старість, відтак занепадає і щезає, поступаючись місцем іншій (юній) державі. Цю саму метафору підхоплює християнська традиція: наприклад, св. Августин (354–430) ототожнював «шість віків» старозавітної історії з періодами життя людини: немовляти (творіння людини – час поза межами пам'яті), дитинства (поява «мови»), юности (покоління старозавітних патріархів), зрілості

(правління старозавітних царів), похилого віку (час тривоги і воєн), старості (занапад, що передуює Боговтіленню). Ще детальніше розбудовують антропоморфну метафорику середньовіччі хроністи. Приміром, один із них у XII ст. порівнює суспільство з тілом, чиею душею є духівництво, головою – король, серцем – королівські радники, очима, вухами та язиком – судді й урядники, грудьми – аристократи, руками – прості рицарі, ногами – селяни та ремісники. У творах ренесансних гуманістів, зокрема Мак'явелі, суголосно середньовічній метафориці виникає поняття «політичного тіла» (*corpus politicum*), соціальні групи якого порівнюються з членами людського тіла, що мають різне функціональне призначення (володар – голова, воїни – руки тощо). Не оминає цієї метафори і раціональне Просвітництво. Скажімо, Гольбах у *«Природній політиці»* (1773 р.) описує соціальне життя так:

Подібно до живих організмів, суспільства переживають кризи, моменти безумства, конвульсій, революцій, зміни форм свого життя; вони народжуються, ростуть, умирають, переходять від здоров'я до хвороб, а від хвороб до здоров'я, нарешті, як і всі істоти людського роду, вони мають дитинство, юність, зрілий вік, дряхлість і смерть.

Навички антропоморфізації соціальних явищ не зникають ані в добу Романтизму, ані в позитивістів. Зокрема, саме за допомоги антропоморфної метафорики викладає засади еволюційної

теорії Герберт Спенсер, представляючи суспільство у вигляді живого «організму», складеного з функціонально пов'язаних елементів – «клітин».

Антропоморфної метафорики, хоч і в дещо зредукованому вигляді, не уникла й сучасна історіографія. Адже пічим іншим, як антропоморфною метафорою, не назвеш вирази на кшталт «держава не могла похвалитися», «суспільство прагнуло», «церква відгукнулася» і т. ін. Ясна річ, у жодному конкретному епізоді, засвідченому джерелом, держава не «хвалиться», а церква не «гукає», отже, йдеться про спосіб, у який історик надає оцінкової зв'язності тим чи тим епізодам, позасвідомо демонструючи неможливість послідовно відмежувати людину як головний вимір буття від пізнавальних абстракцій.

Дещо коротшу «біографію» має метафора генези-розвитку. Її народження пов'язане з християнським (есхатологічним) типом світосприйняття, де історія (на відміну від античної історії-кругобігу та вічного повторення) має чітку точку відліку – акт Творіння (пор. першу фразу Книги Буття: «На початку Бог створив Небо та землю...») й триває далі, в лінійному та безперервному бутті людства, аж до свого завершення – Судного дня. Сказане не означає, що антична історіографія взагалі нехтувала «початки» історії, як-от перші закони, появу вогню й рільництва чи заснування якоїсь держави. Але її інтерес легко могла задовольнити мітологія, отже, всякий «початок» поставав як елемент всеосяжного космічного кругобігу, що йо-

му однаковою мірою підпорядковані і люди, і боги, а у вічних повтореннях занепади раз по раз змінюють піднесення. Наприклад, Полібій, викладаючи у щойно згаданій праці (за Платоном і Аристотелем) циклічну схему буття суспільств за фазами первісної рівності – тиранії – олігархії – демократії – охлократії – тиранії, послуговувався поняттями *procore* та *palintropos*. Першому з цих слів у римській пізнішій історіографії стало відповідати слово *progressus* (рух уперед, поступ), а другому – *regressus* (рух назад, занепад). Натомість ідея часу-потoku, який безупинно «плине» лише в одному напрямі – від першопочатку, через минуле й теперішнє до майбутнього, – є винаходом християнства.

З ідеєю часу-потoku безпосередньо пов'язана метафора «перетікання» історії, себто безперервна тяглість минулого з наступним, або, як ми тепер говоримо, континуїтет. Уважають, що ідея континуїтету бере початок від св. Августина, який у трактаті *«Про Град Божий»*, спираючись на книгу пророка Даниїла, де провіщено заміну одне одним чотирьох царств, уперше сформулював ідею «перенесення», або «перепливання» влади (*translatio imperii*) зі Сходу на Захід. За Августином, Рим, якому Провидіння призначило об'єднати в одне ціле «всесвіт», перейняв місце Вавилону. Ідею «вічного Риму» згодом підхопили й розвинули у Візантії, а коли на Заході Карл Великий заснував власну імперію, його було короновано «римською короною»; те саме повторилося при коронації Оттона I – першого імператора Священ-

ної Римської імперії німецької нації. В такий спосіб, як вважали, проявила себе неперервність *translatio imperii* – через «перенесення» імператорської влади спершу з Риму до Візантії, відтак на Захід до Карла Великого, чийми спадкоємцями стали німецькі імператори. Зайве нагадувати, що концепт неперервного «перетікання влади» (а отже, й історії, ототожнюваної з владою) запліднив московську ідею «третього Риму», ідею польського хроніста Мацея Стрийковського про «перетікання» Київського князівства у Галицько-Волинське тощо – аж до анахронічної із сучасного погляду російсько-української суперечки про «першість права» на киево-руську спадщину, себто про напрям «перетікання» киево-руської історії.

Із оформленням ідеї безупинного простування людства шляхом прогресу (де, в ґрунті речі, прогрес виступає «оптимістичним» варіантом есхатологічного християнського світосприйняття) метафора розвитку набула функцій універсальної пояснювальної концепції. На її репліки можемо натрапити, либонь, у кожній праці ХІХ–ХХ ст. Ба навіть коли свідомо історик уже не дотримується еволюціоністських поглядів на історію, метафорика генези-розвитку «вискакує» з-під його пера замалим не автоматично: наприклад, у позбавлених сенсу, коли їх скорегувати з повідомленнями джерел про розрізнені випадки, висловах: «розвиток подій», «те-то прискорило/уповільнило розвиток/занепад» тощо. Ця обставина переконує нас у тому, що ідея «початку» та заданої ним безупинної

зміни суцього справді належить до тих «символічних парадигм» європейської (християнської) культури, які опановують наше мислення на позасвідомому рівні. А історикові вони слугують за один із головних способів зв'язувати хаос випадків у певну цілість – з причиною-поштовхом («початком»), персбігом і завершенням. Пояснюючи стійкість метафори розгортання історії як низки взаємопов'язаних і взаємонаслідкових явищ, такий стиль мислення подеколи ототожнюють з генеалогією – образом родинного дерева та походження від спільного предка. Втім, і цей мисленнєвий топос був свого часу запропонований біблійною Книгою Буття, яка заклала своєрідний «генеалогічний код» християнському мисленню, перерахувавши «Каїнових нащадків», «нащадків Адамових», «нащадків синів Ноевих» і т. ін. Тож не безпідставно Люсьєн Февр жартуєма називав мислення в категоріях генези/еволюції «літургією».

Врешті, належить коротко згадати ще декілька популярних метафор. Зокрема, переконливо солідну «біографію» має уживана з еліністичної доби метафора «історії-дзеркала». Про «віддзеркалення минулого» згадує й Лукіан із Самосати:

Нехай розум [історика] уподібниться дзеркалу – чистому, блискучому й точно відцентрованому, і нехай воно покаже образ речей саме таким, як воно їх сприйняло, не спотворивши ні щодо кольору, ні щодо форми.

Поза сумнівом, це уподібнення прямо впливало з вимоги «правдивос-

ти», що становила, як пам'ятаємо, «перший закон» історії за Цицероном. Такий зміст, закладений у метафору «віддзеркалення» (пор.: «такий-от епізод яскраво віддзеркалює»), ця метафора зберігає й до сьогодні, хоча, мабуть, уже без ригористичного напруження, властивого їй у ті часи, коли історик вірив, ніби оповідає безсторонню «правду». Радше йдеться про підкреслення ретельності у дослідженні певного епізоду.

Набагато молодшою є механістична метафорика історії як фізичного прикладення зусиль (цей тип метафор іноді ще називають «будівельним», а іронічний Люсьєн Февр – «метафізикою муляра»). Першопопитом тут, найімовірніше, став просвітницький раціоналізм, себто схильність послуговуватися у теоретичних побудовах образами класичної механіки, апелюючи до реальних, конкретно наявних речей: за виразний приклад, зокрема, може правити погляд на «добре впорядковану» державу як на певний механізм з ідеально припасованими коліщатами. Свого роду продовженням просвітницького раціоналізму стало позитивістське гасло емпіричного, себто заснованого на досвіді та факті, пізнання, що за означенням вимагало описувати минуле не тільки як дійсно наявне, але і як чуттєво досяжне. Це, своєю чергою, логічно провадило до уподібнення історичних явищ об'єктивно наявним «речам» (пор. знаменитий «перший принцип» соціології Дюркгайма: «Вивчати соціальні факти як *речі*!»). На хвилі такого «уречевлення» виникає, а відтак швидко баналізується згадана метафора

фізичного прикладення зусиль, яка замалим не буквально з'єднувала докупи (в одній «будівлі» знання) розрізнені «речі»-факти. Ось характерні приклади метафорики цього типу у передмові визнаного метра позитивістської науки Шарля Сеньобоса до його книжки, присвяченої новітній політичній історії Європи (1897 р.): «Я *усунув* усі соціальні явища, [...] я *відвів* почесне місце не політичним фактам...»

А ось іще виразніші приклади з першого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського:

Протягом кількох років він [Володимир Святославич. – Н. Я.] відбував розсипану руську державну систему. Він, далі, зв'язав сю слабо злучену систему земель династичним зв'язком. [...] Многоважна, многостороння, інтенсивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави [...] заходився коло того, аби під сю будову положити якісь культурні фундаменти [...].

Зміна метафоричних систем у класичній українській історіографії, на жаль, залишається досі цілком не дослідженою. Але навіть на підставі побіжних спостережень можна ствердити, що, скажімо, представник романтичної історіографії Микола Костомаров, відділений від Грушевського всього одним поколінням, ще «не засвоїв» будівельної метафорики, хоча й був неабияк схильний метафоризувати історію (це видно, зокрема, зі щедрого використання антропоморфних метафор). У творах Володимира Антоновича, вчителя Грушевського, теж пере-

важають антропоморфні метафори, проте вряди-годи вже натрапляємо на метафорику фізичного прикладення зусиль – наприклад, у праці про Київ і Київську землю:

Строй, который выработала польская историческая жизнь...

Свидригайло должен был передвинуть центр Киевской земли...

Менгли-Гирей разрушил дело Витовта...

Натомість у позитивіста Грушевського механістична метафорика постає як розбудована система, і власне звідси вона тріумфально входить до новітньої історіографії України – аж по сьогодні, засвідчуючи стійкість віри в можливість «розбудовувати» історичне знання, «складаючи» докупи «позитивні факти».

Щодо «театральної» метафори історії-сцени та метафори історії-малюнку, то, попри їхню позірну для нас звичність («на кін історії вийшли» або «історик N яскраво змалював»), життєпис метафорики цього типу коротший. Уявлення про історію як театральну сцену, що на ній розгортається людське буття та діють його учасники – «актори», бере початок у бароковій образності. Охоче до цієї метафори вдавалися й історики Просвітництва та романтичної доби. Ось, наприклад, як її потрійно наголошено в одному реченні Токвіля:

Коли історики, які живуть у часи аристократії, вдивляються в усе, що відбувається на підмостках світу, вони від самого початку помічають лише небагатьох провідних акторів, котрі керують ходом усієї п'єси.

Реалістично налаштовані позитивісти про «історію-сцену» забули, проте вона «пішла за лаштунки» ненадовго. Друге дихання їй дала атака на позитивізм наприкінці XIX ст., про що детальніше оповідалося повище. Тоді ж набула популярності метафора «змалювання» минулого – те й те засвідчувало модерністську «белетризацію історії», образно виокремлюючи подібність історіописання до мистецтва. Нагадаю, на думку Бенедетто Кроче, обґрунтовану в уже згадуваній праці *«Історія, з погляду загальної концепції»*, історія, як і мистецтво, є інтуїтивним баченням індивідуального, і в цьому вони тотожні. А відмінність між ними полягає на тому, що митець представляє своє бачення в довільній формі, натомість історик мусить його аргументувати за певними правилами.

Утім, варто додати, що метафорика історії як мистецького витвору («малюнку») наприкінці XIX ст. не була новинкою – нею свого часу користувалися ренесансні автори, а за доби Романтизму її ентузіастично підхопили белетристи, як, приміром, читаємо в Гоголя:

Разогни книгу Ветхого Завета: ты найдешь там каждое из нынешних событий, ясней чем день увидишь, в чем оно преступило перед Богом, и так очевидно изображен над ним совершившийся страшный Суд Божий, что вострепетает настоящее.

Дисциплінований позитивізм таку «літературщину» зневажав, але з падінням його авторитету метафора

«змалювання» минулого блискавично баналізувалася, проникаючи на сторінки навіть цілком об'єктивістських праць. Тут можемо натрапити на таке – парадоксальне з погляду сприйняття історії – сусідство висловів, як «джерело свідчить» і «джерело яскраво змальовує».

Звертаючись до української історіографії, можемо, зокрема, знайти ці сигнальні прикмети модерністського мислення у нарисі Олександри Єфименко *«История украинского народа»* (1906 р.). Традиційно цю працю прийнято вважати позитивістською, натомість кількаразово вжитий тут зворот «выходим из мрака на сцену», а також широке побутування в тексті висловів типу «жизненные ростки», «жизненная сила», «жизненная стихия» тощо, які виразно перегукуються з неоромантичним світовідчуттям, дає підстави для скепсису стосовно авторчиного «позитивізму». Не менш прикметний приклад еклектичного змішування метафорики, що ставить під сумнів чистоту усвідомлено декларованих позитивістських переконань, подибуємо також у *«Русской истории»* Дмитра Багалія (1914 р.). Обговорюючи значення факту в оповіді історика, Багалій без перебільшення дивовижно поєднує романтичні антропоморфні метафори з механістичною метафорикою позитивістів. За його словами, факти – це ще не історія:

Это – члены, кости, мускулы, органы истории, а поскольку история – это общественный организм, то еще необходимо знать жизнь этого организма, то есть сцепление фактов,

причинную связь между ними. В умении отыскать причинную связь событий и явлений культурно-экономической жизни заключается главное преимущество современного исследователя истории...

Отже, як бачимо, метамова вживаних автором метафор може нам багато розповісти про те, з яким поясненням історії він солідаризується свідомо, а за яким простує позасвідомо.

Риторичні стратегії історіописання

Не менш важливими для розуміння історіографічного тексту є риторичні стратегії автора. Йдеться не тільки про сукупність метафор, яким він надає перевагу, але й про всю систему мовних засобів, за допомоги яких він намагається переконати нас у слушності своїх міркувань. Знаряддям такого «переконання» виступає широко витлумачена риторика – «мистецтво красномовства й аргументації», що його ще за античних часів вважали невилучним складником історіописання (як категорично висловлювався Цицерон, «історію може писати тільки знаменитий оратор і майстер мови»). Аж до XIX ст. застосування в історичному описі правил і технік риторики – як основи логічного мовлення й переконання – не піддавалося сумніву, бо, зрештою, і сама риторика як навчальна дисципліна входила до нормативного шкільного циклу «гуманістичних студій». Натомість у XIX ст., коли історія остаточно перетворилася на самостійну наукову галузь, історики вперше «збун-

тувалися» проти всевладних правил, оголосивши для себе риторику «зайвою». Це, втім, стосувалося лише школярського ригоризму у дотриманні згаданих правил і надмірних мовних прикрас, а не самої структури аргументованого викладу, бо ми й нині говоримо як Бог на душу пошле, але пишемо – достоту за приписами Цицерона й Квінтіліана – «риторично», себто виділяємо та пояснюємо поняття, котрі буде ужито; формулюємо вступну гіпотезу-пропозицію; komponуємо її докази, послуговуючись певними логічними формулами, і т. д.

Уже згадуваний «лінгвістичний поворот» посилив увагу до мови й ширше – дискурсу автора будь-якого, зокрема дослідницького тексту, себто до комплексу ознак авторського світовідчуття, організованого й структурованого за посередництва мови. Це рівною мірою стосується і стилістичних властивостей певного історика: адже від стилю ниточка протягнеться до оцінкової позиції, і то часто не усвідомлюваної самим істориком. Стиль же, своєю чергою, є наслідком (частогусто теж не вповні усвідомленим) вибору тих чи тих риторичних стратегій, на теоретичному рівні детально прописаних іще в античній *ars rhetoricae*, або, як її інакше називали, *ars bene discendi* (мистецтві красномовства). Виокремивши, слідом за Єжи Топольським, чотири різні стратегії історіописання (засудження/схвалення, апологетизацію, квазібезсторонність, іронічну відстороненість), наведу фрагменти історіографічних текстів, де ці стратегії виразно помітні:

1) Засудження:

[...П]осилсно ринула польська шляхта на територію Південно-Східної України... Озброєною рукою посувалися польські можновладці в глиб українських земель, захоплювали величезні володіння з селами та містами. [...] Жахом віє від тієї страшної спопеї насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-шляхетськими окупантами...

(Посібник «Історія України», 1943 р.)

Схвалення:

Гетьман Мазепа був, може, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах, властивих тоді передовим європейським країнам абсолютизму. Мазепа чудово розумів, що тільки сильна гетьманська влада, незалежна від боротьби старшинських партій та фамілійних угруповань, може боронити державно-національні інтереси України і супроти Москви, і супроти інших претендентів на українські землі. Він мав перед собою готовий зразок, знайомий йому безпосередньо ще з часів його юнацьких подорожей закордоном. Близь царювання Короля-Сонця (Людовіка XIV) було видно далеко за межами Франції, й не могли не помітити його в Батурині, надто ж такий володар, як гетьман Мазепа.

(Олександр Оглоблин.

Гетьман Іван Мазепа та його доба, 1960 р.)

2) Апологетизація:

Довго ховало Військо Запорозьке свого Гетьмана. Похорон відтягали

мало не цілий місяць так, неначе осиротіле тогочасне покоління боялось зі своїм Провідником навіки розстатись. Останки Богдана Хмельницького зложено зразу в Чигиринській церкві, але що гетьман, як пише Величко, «будучи породи шляхецької руської», хотів, щоб його в ріднім гнізді поховали, то домовину з Чигирина до Суботова перевезено. [...] Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило. Якась велика туга і неспокій за будуччину почуваються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя.

(Вячеслав Липинський.

На переломі, 1920 р.)

3) Квазібезсторонність:

Богдан Хмельницький походив із мелкопомещичьей (но, вероятно, не шляхетской) чигиринской семьи; он получил для своего времени довольно хорошее образование, издавна служил в казацком войске и достиг в нем выдающегося значения. Последующая деятельность обнаруживает в нем опытного и искусного воина и человека вообще очень талантливого, но импульсивного, без большой выдержки и настойчивости. Даровитый полководец, гениальный, можно сказать, администратор, искусный политик-дипломат, он не способен был к созданию и последовательному проведению планов, далеко идущих в даль будущего, тем более что и сам он не возвышался над уровнем политических и общественных воззрений вырастившей его среды.

(Михайло Грушевський. *Очерк истории украинского народа*, 1904 р.)

4) Іронічна відстороненість:

Функціонування держави русів, отже, при ближчому розгляді вимальовується як симбіоз політичного володарювання й економічного підприємництва, організованого та контрольованого досить вузьким колективом осіб. Ці дві сторони державного механізму, до всього, розподілялися сезонно: у зимовий період «уся русь» вирушала на полюддя, послідовно об'їжджаючи підвладні території й накопичуючи цінності, котрі з настанням весни, відкриттям навігації по Дніпру й Чорному морю переправлялися до Візантії. Отже, Київська держава першої половини X ст. була чимось на зразок сучасного закритого акціонерного товариства, а члени правлячого князівського роду виступали як пайовики.

(Олексій Толочко.

Київська Русь, 1998 р.)

Коли уважно зіставити наведені приклади, то, навіть не вдаючись у складне для нефахівця сортування ужитих тропів і риторичних фігур (зрештою, й самі автори послугоувались цим літературним арсеналом неусвідомлено), можна переконатися, що процитовані тексти зіперто на засадничо протилежних візіях історії. У випадку засудження/схвалення йдеться про її «повчальну» функцію – «наставниця життя» сумлінно намагається розповісти, що добре, а що погано, що хвалити, а що засуджувати. Тут ми маємо справу або з рецидивом неоромантичного струменя історіографії, або й простіше – з пропа-

гандистськими потребами. При цьому засудження є зазвичай суто мовним продуктом, який пошуком доказів себе не переобтяжує, а міра емоційності мовлення може бути варіативною – від пропагандистсько-патосної (як у наведеному прикладі) до стриманішої та завуальованішої (скажімо, у використанні протилежних понять при описі однієї і тієї самої дії: один військовий загін «узяв» місто, а другий «вдерся» до міста – ясно, що «беруть» наші, а «вдираються» чужі, яких слід осудити). Стратегії схвалення, на відміну від стратегії засудження, самої стилістики не досить – їй потрібні докази та відповідний монтаж аргументів.

Радикальною формою стратегії схвалення є апологетичний тип історіописання, де монтаж аргументів відступає на другий план, а в свої права вступає стилістика. Екзальтовано піднесений тон має на меті не так розповісти про подію, як викликати читачеве співпереживання – у захопленні небуденністю, звитягою, актом самопожертви, надзвичайною постаттю тощо. В такий спосіб читача немовби запрошують стати свідком/учасником неупередженого «суду історії», котра увінчує лаврами героїв, хоча насправді в апологетичному письмі якнайвиразніше дається взнаки симптом «змішування історії з істориком» – те, в чому свого часу зізнавався іще Жюль Мішле: «Проникаючи в об'єкт, ми починаємо любити його трепетним серцем».

Квазібезсторонність зазвичай є яскравим взірчиком позитивістської історіографії, де історики не годилося ви-

гулькувати з-поміж «фактів». Факти мали промовляти самі за себе, представлені якомога повніше й об'єктивніше – достоту за приписом римської юриспруденції, що вимагає вислухати докази обох сторін судового процесу. Насправді ж, як уже знаємо, історії, стерильної, «знезараженої від історика», не буває за означенням. Уважно перечитавши ритуальні приспиви «з одного боку – з другого боку», ми легко визначимо, на чию сторону схиляється історикове «трепетне серце».

Врешті, при застосуванні стратегії іронічної відстороненості яскраво оприявнюється новітній, релятивістський, тип історичного мислення. Вживання абсурдних – в контексті описуваного – метафор, приписування особам чи подіям властивостей, яких вони напевно не могли мати, врешті – легка й дотепна манера оповіді свідчать про те, що автор сам ставить під сумнів власні твердження, та й взагалі критично оцінює можливість адекватно передати суть описуваних явищ.

Текст історика у світлі читачьких очікувань

Лишається коротко заторкнути проблему емоційного впливу на читача, що переважно ототожнюють з питанням про «нудну» чи «виразну» мову історичної праці (тут йтиметься лише про історіографію XIX–XX ст., бо домодерне історіописання мало бути «виразним» засадничо – як один із різновидів красномовства). Передусе, звісно, вміння «яскраво писати» пов'язане з літературними здібностями

історика. Разом із тим не можна відкидати й такого чинника, як мінливість читацьких очікувань. Її, своєю чергою, зумовлював дух культури конкретного часу. Скажімо, романтична історіографія, попри голосливий «бунт проти риторики», ще несе на собі очевидні сліди романтичного культу неповторного – отже, підштовхує історика до індивідуалізованого й барвистого викладу, досяжного засобами тієї-таки риторики. Ось яскравий приклад зі вступу до вже не раз згаданої «Історії Франції» Жуля Мішле:

Цей випрацюваний твір, що забрав десь 40 років тяжкої роботи, було задумано у час липневого спалаху [революції 1830 р. – Н. Я.]. В ті незабутні дні зблиснуло сліпуче світло, і я помітив Францію. Вона мала хроніки, але зовсім не мала історії. [...] Я перший побачив її як душу і як особистість.

Постульована позитивістами «безсторонність» історика породила надзвичайно нудний текст. Адже історикові належало бути «науковим», себто якомога детальніше підкріплювати свій виклад фактами, здійснюючи при цьому довгі екскурси в критику джерел (у вже не раз згадуваній полемічній праці «Бої за історію» Люсьєн Февр назве такі праці «монографіями, що писали фахівці для фахівців на фаховому жаргоні»). Стилістичним ідеалом вважали «ясність» викладу, що нібито мала компенсувати його нудну нечитабельність. Наприклад, у редакційній пе-

редмові до першого випуску «*English Historical Review*» (1886 р.) цей постулат звучить так:

Замість вважати, що справжня історія нудна, ми вважаємо, що нудна історія – це зазвичай погана історія, тож ми найвище цінуватимемо тих авторів, котрі зможуть представити свої дослідження у ясний і переконливий спосіб.

Варто принагідно зауважити, що ефект нудного історіописання «фахівцем для фахівця» добре помічали й в Україні. Наприклад, порівнюючи читацьку популярність романтика Миколи Костомарова та «майже позитивіста» Володимира Антоновича, літературознавець Василь Доманицький 1906 р. писав:

Костомаров має свої особливі прикмети, які роблять його популярним: ... він надає писанням своїм якнайбільше драматизму, ефектовності, піклується взагалі про зовнішню форму. [...] Для Антоновича ці прикмети зовсім мало варті, у нього більше критики, аналізу, об'єктивізму. [...] Він не дає наперед жодної готової вже думки... зовсім про читача не дбає.

Прикметно, що удоступнення історіографічного твору для нефахівців вбачалося не так у зміні стилістики, як у скороченні критичного апарату. З цього можемо виснувати, що пересічний читач сприймав нудне мовлення за неодмінну ознаку «наукової» історії. Це добре видно з передмови Михайла Грушевського до 1-го тому «*Історії України-Руси*» (1898 р.):

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для якнайширших кругів нашої суспільності. Приглянувшись ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мені здався далеко потрібнішим строго науковий курс... Але при тім мені хотілося зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки. Для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, zostавивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення.

Fin de siècle (час народження модерну в літературі та мистецтві), як можна припустити, скоригував читацькі очікування. Це означає, що читач – байдуже, фахівець чи аматор історії, уже налаштований на підкреслену суб'єктивність художнього тексту, почав сприймати як належне ті самі ознаки в тексті науковому. Це, зокрема, добре ілюструють праці істориків-неоромантиків, насичені прямою апеляцією до читача, якого закликають до емоційного співпереживання «нашої» історії – звісно, за допомоги яскравої образности. Ось як, для прикладу, звучать наголоси на «нашості» минулого в книжці Вячеслава Липинського «*Україна на переломі (1657–1659)*»:

Від часу упадку Руської князівської Держави і до нинішнього дня – на протязі шости століть – тільки один раз зміг повстати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт проти двох відвічних претендентів на державний і національний суверенітет на нашій землі: проти Москви і проти Польщі. [...] Тільки під «єдиновлад-

ною рукою» свого геніяльного вождя [Богдана Хмельницького. – *Н. Я.*] змогла перебути Україна такий складний і переломовий процес: змогла повстати Українська Нація. [...] На горе наше, його життя було закоротке.

Хоч і без пропагандистської заангажованости неоромантиків, але тим самим шляхом суб'єктивно забарвленого, розкутого мовлення пішла західна історіографія ХХ ст., де міру «яскравости» чи «нудности» визначає передусе літературне обдарування автора. Натомість доля радянської історіографії склалася інакше. До набору позитивістських нормативів, законсервованих тут у ролі «єдино вірної методології», потрапила і мова історіописання. Адже, фіксуючи «об'єктивну правду», історик мав послуговуватися відповідною мовою – максимально деперсоналізованою, а згодом і стандартизованою (її іронічно називають «*новомовою*» чи «*новоязом*» радянської гуманітарної науки). Редактори так ретельно виполювали всі авторські «*отсебятины*», себто відхилення від стандарту, що вже повоєнне покоління науковців, яке заступило вцілілих у великих чистках 1930-х, схоже, просто не вміло писати «по-авторськи». Це добре видно при наскрізному перегляді праць 1950–1980-х рр.: хоч якій тематиці їх присвячено, вони здебільшого здаються написаними однією рукою. Коли ж декому з істориків щастило прорвати це «зачароване коло», то такі праці читацький загал сприймав із захватом, і то не останньою чергою завдяки їх мовному нон-

конформізму. За виразний приклад тут можуть правити книжки блискучого стиліста Льва Гумільова «Открытие Хазарии» (1966 р.), «Древние тюрки» (1967 р.) та ін. Прикметно, що офіційна наука ставилася до таких «недисциплінованих витівок» із прохолодним подивом, трактуючи їх щонайменше як науково-популярні, а не «наукові». Скажімо, навіть видаючи вже 1990 р., себто на високій хвилі перестройки, збірку етнологічних праць Гумільова, ленінградське відділення академічного видавництва «Наука» супроводило книжку обережною передмовою, що наголошувала не так парадоксальність авторових гіпотез, як «остросюжетность и увлекательность» праці. Ось взірєць гумільовської оповіді (з есею «Етногенез і культурогенез»), де стилістичною домінантою є аж ніяк не «остросюжетність», а властива Гумільову розмовна, позбавлена «новоязівських» штампів манера письма:

В отличие от греков, персов мало интересовала натурфилософия, им интересно было другое – где друзья и где враги, что считают добром, а что – злом, извечна ли вражда? Здесь Зердушт (я произношу по-новоперсидски, по-древнеперсидски будет Заратуштра), уроженец города Бальха (это на самом востоке Ирана), объявил, что дело не в том, чтобы разобраться, из чего состоит мир, – это каждый видит сам: есть реки, горы, леса, пустыни, скот, храбрые воины; дело в разнице между днем и ночью – светом и мраком. Облек он это в замечательную философскую кон-

цепцию, ставшую основой многих видов дуализма.

Наразі «новояз» долають набагато успішніше в російській, ніж в українській історіографії. Причин для цього, на мою думку, є дві. Перша й головна – це те, що, хоч як прикро, російський «середньостатистичний» історик почуває себе впевненіше у тонкощах ремесла, ніж пересічний український (така «нерівноправність» постала не з нашої вини ще за радянських часів, коли «центр» висмоктував найліпші кадри до своїх університетів, а також мав монополію на зарубіжні контакти, зарубіжну літературу, новаторські спроби тощо). Друга ж причина – менш значуща, але теж важлива – полягає в тому, що чимало українських істориків не є природними носіями рідної мови, і це призводить до певної «книжності», скутости їхнього стилю, себто до послуговування загальниками, а не знахідками живого мовлення.

На завершення наведу приклад яскравого сучасного історіописання в його російському варіанті – зі вступу до книжки чільного московського фахівця з історії Жовтневої революції Володимира Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия» (1997 р.):

В отличие от бесчисленного количества исследований об Октябрьской революции, данная книга посвящена, по преимуществу, только одному ее аспекту – насилию. В этом смысле она является заведомо и намеренно односторонней. Но ес-

ли хто-то вирішив, що автор взявся в тисячний раз прославляти или осуждать революционную жестокость, то данную работу лучше отложить в сторону. Подходить к любой революции, Октябрьской в особенности, с мерками политического крохобора или морализующего обывателя – то же самое, что пытаться измерить слопа ученической линейкой. Ход и

исход «красной смуты» лежит за пределами обычных представлений о добре и зле – сколь бы высокими и благостными идеалами не руководствовались ее вольные и невольные вдохновители и какими бы низменными и бесчеловечными не оказывались действия тех, чьими руками она творилась. Насилием пропизана вся человеческая история.